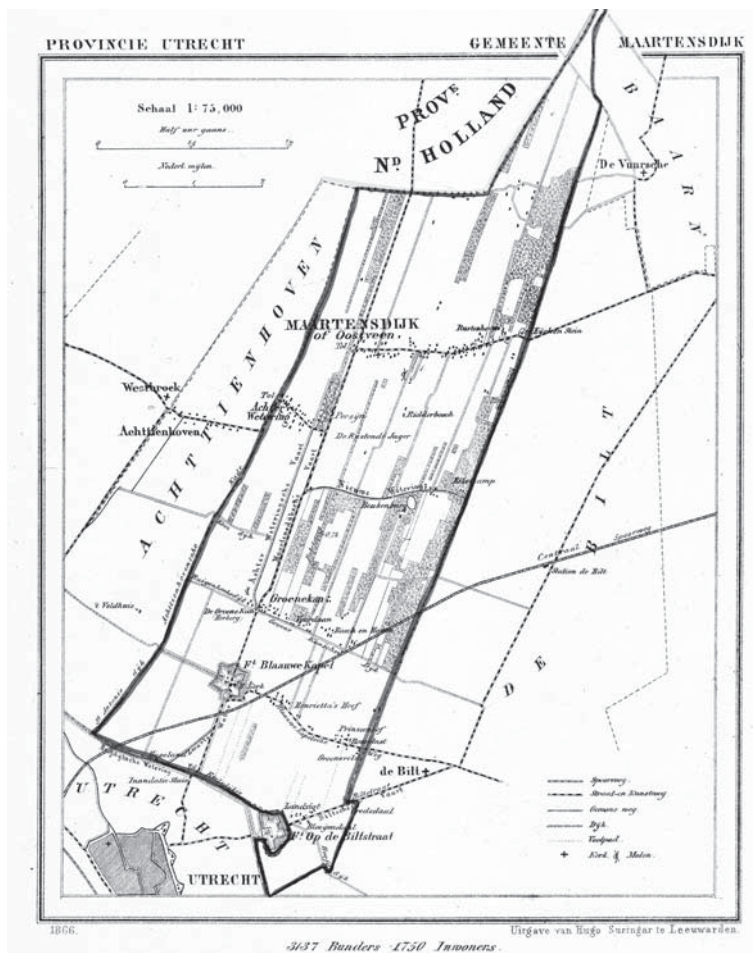

De Kuyperkaartjes van Maartensdijk

Kees Floor

In 1871 verscheen de *Gemeente-atlas van Nederland*. Daartoe waren alle toenmalige gemeenten, waaronder Maartensdijk, in kaart gebracht (figuur 1). De kaartjes, ontworpen en getekend door Jacob Kuyper, genieten nog steeds grote bekendheid, mede door het verschijnen van herdrukken in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Ze zijn tegenwoordig op talrijke plaatsen op het internet te vinden.

Jacob Kuyper (1821-1908) was aardrijkskundige, cartograaf en tekenaar-redacteur. Ook was hij medeoprichter en later erelid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Hij stelde in de periode 1857-1880 verscheidene atlassen samen, waaronder de bekende *Gemeente-atlas van Nederland*. De kaartjes die hij hiervoor ontwierp, werden onder andere gebundeld per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Ze werden uitgegeven door Hugo Suringar (1834-1911) te Leeuwarden, die daar een boekhandel, uitgeverij, drukkerij en veilinghuis had.

Suringar begon in 1864 met het aan de man brengen van Kuypers gemeenteatlas of

34

Fig. 1 Kaartje van de negentiende-eeuwse gemeente Maartensdijk door Jacob Kuyper. Datering 1866; er circuleert ook een identieke versie uit 1867. Bron: Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU), Wijk bij Duurstede.

Jacob Kuyper (1821-1908), auteur van de Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt. Collectie BnF/Gallica.

Hugo Suringar (1834-1911), uitgever van de Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt, in 1881. Collectie Allard Pierson/UvA.

** HUGO SURINGAR te Leeuwarden stelt
 alom de intekening open op een
GEMEENTE-ATLAS
 VAN
UTRECHT,
 naar officiële bronnen ontworpen door
J. KUIJPER.
 Van elke der 73 gemeenten dezer provincie
 zal eene afzonderlijke kaart worden gegeven,
 groot 17½ op 14 ned. duim, binnen den rand
 gemeten. — Iedere kaart zal, net gekleurd,
 aan de intekenaren op dezen Atlas worden
 berekend, tegen **niet meer dan zeven**
cents. — Afzonderlijke kaarten zullen ver-
 krijgbaar zijn à **10 cts.** per stuk, ten behoeve
 van het **onderwijs** 20 exempl. van ééne kaart
 à f 1,50 en 50 exempl. à f 5.—

Fig. 2. Advertentie uit het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad, 14 juni 1864.

onderdelen daarvan (figuur 2). De eerste oproep tot voorintekening vermeldde nog 1138 verschillende kaartjes. Uiteindelijk zouden het er 1205 worden, inclusief de overzichtskaarten per provincie (figuur 3). De volledige atlas met 1205 kaartjes kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden; een atlas van de provincie Utrecht met 74 kaartjes kwam op zo'n zes gulden.

Het grondgebied van de gemeente Maartensdijk, zoals dat bestond van 1954 tot aan de samenvoeging met De Bilt in 2001 ressorteerde destijds grotendeels onder drie verschillende gemeenten: Maartensdijk, Achtthoven en Westbroek (figuren 1, 4 en 5). Zuidelijke delen van het grondgebied van die toenmalige gemeenten zijn in de jaren vijftig van de vorige eeuw overgegaan naar de gemeenten Utrecht en Maarsse.

Wegen

Kuyper heeft de meeste gemeenten die hij tekende, vermoedelijk nooit bezocht. Hij baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes namelijk op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en

Fig. 3. Uitsnede uit kaart van de provincie Utrecht uit de Gemeente-atlas van Utrecht met daarop onder andere Maartensdijk, Achttienhoven, Westbroek en buurgemeenten. Datering: 1866. De gemeentegrenzen zijn aangegeven met stippellijnen. De namen van plaatsen die zijn aangeduid met open rondjes, zijn tevens gemeente-namen. De provinciegrens is slordig ingekleurd. Bron: RAZU.

provinciekaarten. Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een conceptkaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om 'van die drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren. Ook ergerde Kuyper zich mateloos aan een burgemeester die 15 gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

De kaartjes van de gemeenteatlas bevatten aanduidingen van wegen, spoorwegen, dijken, sluizen, voetpaden, vaarten en rivieren. Bij wegen maakte Kuyper een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen of karresporen, en wegen met een verharding van straatstenen, puin of grind. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook deze tollens zijn op de kaartjes terug te vinden. Maartensdijk kende destijds drie

tollen en Westbroek één. De tollens op het kaartje van Achttienhoven (figuur 4) liggen beide buiten de gemeentegrenzen. De tol richting Maartensdijk aan de Korssesteeg werd op dat kaartje ten onrechte aangeduid aan de zuidpunt van die weg. Het tolhek stond in feite aan de noordzijde, op de hoek van de Achterweteringseweg, zoals correct aangegeven op het kaartje van Maartensdijk.

Spoorwegen

In de tijd waarin Kuyper zijn kaartjes tekende, werd ook gewerkt aan de aanleg en de uitbreiding van het Nederlandse spoorwegnet. De kaarten waarop Kuyper zijn gemeentekaartjes baseerde, waren daardoor mogelijk niet altijd actueel. Hij vroeg zijn informanten dan ook vaak naar de precieze ligging en richting van de spoorlijnen. Op het traject Utrecht-Amersfoort van de Centraal Spoorweg reden treinen sinds 1863. In dat jaar opende aan die lijn ook de halte Groenekan Oost aan de Groenekanseweg en werd het station De Bildt gebouwd. De lijn is ingetekend op de kaartjes van Maartensdijk (figuur 1) en De Bildt (niet afgebeeld). Het station is op de beide kaartjes terug te vinden; een aanduiding van de halte ontbreekt. Het traject van de Oosterspoorweg tussen Hilversum en Utrecht Lunetten werd in gebruik genomen in 1874 en kon dus nog niet aangegeven worden op de Kuyperkaartjes van 1865-1867.

Bebouwing

Verder staat op de kaartjes uit de gemeenteatlas bebouwing aangegeven. Volgens recensies uit die tijd werden leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden. Er zijn diverse landhuizen vermeld, zoals Eyckenstein en Rustenhoven. Ook zien we enkele molens: de inmiddels verdwenen korenmolen De

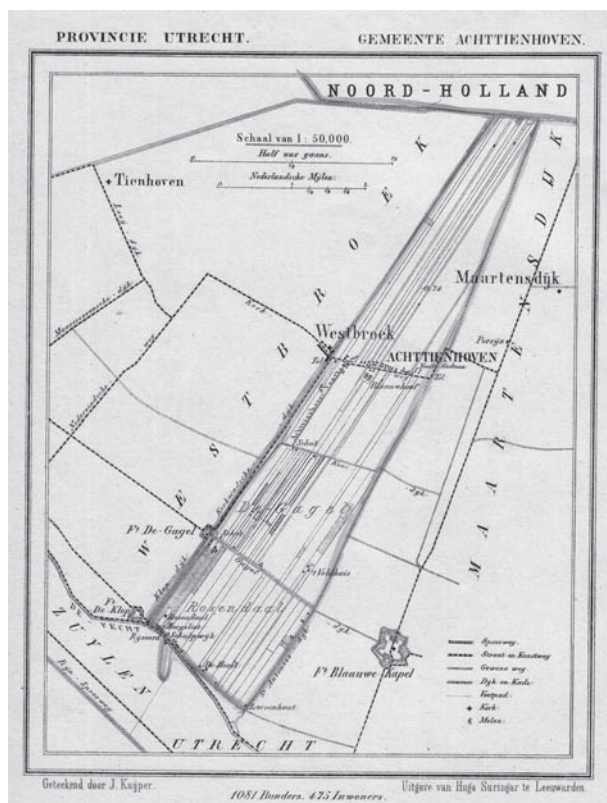

Fig. 4. Kuiperkaartje van de negentiende-eeuwse gemeente Achttienhoven, ongedateerd, vermoedelijk 1870. Bron: RAZU.

Hoop in Maartensdijk, De Groene Kan (thans Geesina) in Groenekan en de Cort-hoefse molen of de molen van Alphen in Achttienhoven. Laatstgenoemde molen werd in 1880 vervangen door de huidige korenmolen De Kraai.

De forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden eveneens vermeld. De buitenste verdedigingsring rond de stad Utrecht moest in Kuypers tijd echter nog worden aangelegd. Daardoor ontbreken op de kaartjes onder andere de forten op de Ruygenhoeksedijk en de Voordorpsedijk uit 1869/1870 (figuur 8) en de nog weer later aangelegde werken bij Griffenstein (1914).

Opmerkelijk is dat op het kaartje van Maartensdijk geen schutten zijn aangeduid. In de toenmalige gemeente Maartensdijk werden volgens de officiële kaart van de

provincie Utrecht ongeveer vijftien schutten aangegeven. In Achttienhoven ontbreekt het Hendrikschut (bij Dr. Welfferweg 48); de overige schutten zijn wél aangegeven. Ook het schut van de polder Het Huis te Hart in Westbroek (bij Bouwman's Loonbedrijf, Kerkdijk 70) is aangeduid. Een ander schut in de gemeente, in de Kerkeindse vaart net ten zuiden van het dorp, ontbreekt.

Kaartschaal en datering

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg van Kuiper een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Maartensdijk werd getekend op een schaal van 1 : 75 000, Achttienhoven en Westbroek op 1 : 50 000. Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten, werden de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. Kuiper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

De kaartjes van de gemeentatlas zijn veelal voorzien van een jaartal, meestal uit de periode 1865-1869. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuiper aan zijn uitgever om hem van het belang ervan te overtuigen. Het kaartje van Achttienhoven vermeldt overigens geen jaartal en is waarschijnlijk van 1870.

Wegen en waterlopen als gemeentegrenzen

Kuiper besteedde veel aandacht aan de gemeentegrenzen. De grenzen, zoals hij die op

de Achttienhovense vaart zich afsplitst. De gemeentegrens liep door het midden van de Klopvaart en de Kerkeindse vaart. In dit geval situeerde Kuyper de vaarten en bijbehorende dijken echter op het kaartje van Achttienhoven op Achttienhovens grondgebied, terwijl ze op het kaartje van Westbroek binnen de grenzen van die gemeente lagen. Bovendien wees Kuyper op het kaartje van Achttienhoven ook nog eens het vervolg van de Kerkeindse vaart en een aantal aan de oostzijde daarvan gelegen percelen abusievelijk toe aan Achttienhoven.

Op de kaartjes van Maartensdijk en van Utrecht is de Steenstraat (Biltse straatweg) ten zuiden van het fort de Bilt ten onrechte op Utrechts grondgebied getekend. Aan de door Kuyper aangegeven grenzen konden dus geen rechten worden ontleend.

Kleurgebruik

Om de grenzen extra nadruk te geven, werden ze voorzien van een markering in kleur. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit. Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Het inkleuren van de kaartjes gebeurde dan ook met de hand in te Amsterdam of Leiden gevestigde kleurderijen, waar veelal kinderen in de weer waren met waterverf en penseel.

Standaard werden twee kleuren gebruikt. Bij gemeenten die tegen een provinciegrens of een landsgrens aanlagen, zoals Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek, werd in principe een derde kleur toegepast. Zo is op het kaartje van Maartensdijk de gemeentegrens aan de binnenzijde rood gemarkeerd, aan de buitenzijde groen bij grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie en geel bij Hilversum, de buurgemeente in Noord-Holland. Bij het kaartje van Westbroek is

dit kleurvoorschrift echter niet gevolgd, vermoedelijk omdat de provinciegrens door Kuyper er op dezelfde manier is aangeduid als een gemeentegrens. (In de beeldbank op website van de Historische Vereniging Maartensdijk zijn de ingekleurde Kuyperkaartjes te vinden; zoekterm: Kuyper). Suringar en Kuyper waren lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Tot slot

De kaartjes van Maartensdijk, Achttienhoven en Westbroek uit de Gemeente-atlas van Nederland geven een indruk van de situatie in die toenmalige gemeenten in de jaren zestig van de negentiende eeuw. De kaartjes genieten net als de overige door Jacob Kuyper voor die atlas vervaardigde kaartjes een grote bekendheid en populariteit. Minder bekend is dat de auteur en de uitgever destijds sterk hechtten aan het gebruik van kleur. Door herdrukken in zwart-wit en door de beschikbaarheid van originele exemplaren waarop de met penseel en waterverf aangebrachte kleuren in de loop der jaren sterk zijn vervaagd, dreigt dit gegeven ondergesneeuwd te raken. Verder is niet altijd sprake van hét Kuyperkaartje van een gemeente. Van veel plaatsen, waaronder Maartensdijk en Westbroek, circuleren twee of meer veelal identieke versies uit verschillende jaren.

Extra

Alle Kuyperkaartjes van de oude gemeente Maartensdijk zijn opgenomen in de beeldbank van de historische vereniging. Op www.stmaerten.nl vindt u bij de extra's over dit nummer een hyperlink naar deze collectie, alsmede een overzicht van alle bronvermeldingen van dit artikel.

